

SOBRE TOPONÍMIA RIBAGORÇANA AL CARTORAL D'ALAÓ

Glòria FRANCINO PINASA

Probablement a la majoria de vostès, *Alaó*, els resulti un nom nou, si més no, estrany o poc conegut, doncs bé, ara els el presentaré.

Alaó és el nom d'un antic monestir que pertany al poble de *Sopeira*, a l'*Alta Ribagorça*. S'alça just al costat del riu Noguera Ribagorçana, sota l'embassament d'Escales, resguardat per les muntanyes, entre les quals destaca la Roca de Sant Cugat, i per carretera es troba al km. 110 de la N-230.

Del vell monestir se'n conserva l'edifici basilical del s. XII, amb els trets propis d'una església romànica, que fou consagrada per *Raimundus, Barbastrensis Episcopus*, el 8 de novembre del 1123. Malgrat aquesta data oficial, és un temple que tenia història molt abans, donat que el comte Bigó, en un document que es considera escrit entre els anys 806-814, concedeix al prevere Crisogoni llicència per explotar les terres que havien estat del monestir dedicat a Santa Maria i Sant Pere.

Efectivament, aquest document, datat entre els anys 806-814, és el més antic dels que consten en el seu *Cartoral*, i l'últim, és el de l'any 1245; en total constitueixen un conjunt de 328 documents escrits en llatí. Aquest *Cartoral* és la matèria prima del meu treball d'investigació *Toponímia ribagorçana al Cartoral d'Alaó* realitzat, durant els cursos de doctorat, l'any 1993.

Durant aquest segle *El Cartoral d'Alaó* ha estat objecte d'investigació per diversos historiadors, que ja havien publicat gran part dels seus documents.¹ A propòsit d'aquests textos Ramon d'Abadal i Vinyals diu:

«[...] l'haver reunit a finals del s. IX la documentació nombrosa del seu arxiu en un *Cartoral* i haver tingut la sort que aquest *Cartoral* s'hagi conservat fins els nostres dies, dóna a Alaó un relleu especial entre els monestirs carolingis; més de dos-cents documents pels dos segles de període carolingi és un fons considerable; pel llarg regnat de Carles el Calb, Alaó sol ens ha transmès més documents que tota la resta de Catalunya.»²

Però no és fins l'any 1984 quan Corral Lafuente publica íntegrament tota la documentació,³ a més a més, acompanyada d'uns índexs d'antroponímia i de toponímia.

I ací és on el filòleg descobreix la riquesa lingüística d'aquests documents: els noms dels freres, abats, donants de terres; i els noms de les terres donades, venudes, el lloc on es troben, els noms de les esglésies.

Pel que fa als topònims, que és l'aspecte que hem treballat del *Cartoral*, són nombrosos els que hi apareixen, per això hem decidit fer-ne una selecció, dels més de tres-cents que en constatem. Cal dir que molts d'ells surten en diverses ocasions, bé perquè són nuclis o partides grans, bé perquè són noms molt relacionats amb la vida del monestir i, de vegades, no sempre presenten la mateixa grafia, així tenim:

Abileto, Auleto, Avileto, Avoletto, Avuleto per referir-se al poble d'*Aulet* (Corral, Doc. 29, 34, 43, 52, 53, 103, 110, 111, 116, 127, 128, 141, 179, 243, 255, 290, 310, 324).

En d'altres casos el topònim no apareix més que en una ocasió, és a dir, un hàpax, en aquests casos sol ser per destacar el lloc de procedència d'algun personatge, ex.:

Petrus Bremundus de *Calvera* (Corral, Doc. [fines s. XI—principios s. XII], Petrus Vvililmus de *Benavarri* (Corral, Doc. 296).

Més d'una tercera part dels topònims que descobrim en aquests documents són topònims vius actualment; entre els quals hi trobem: noms de pobles habitats i deshabitats, noms de terres i partides, noms de rius, barrancs i fonts, noms orogràfics, noms d'esglésies o antics monestirs.

Aquesta és una zona que ha resultat interessant per als investigadors de toponímia des de fa temps,⁴ tant per la quantitat de noms com per la seua evolució etimològica. A continuació en presentem una selecció dels que apareixen en l'obra tractada:

1. NOMS DE POBLES:

Presentem en negreta i cursiva els diferents topònims recollits i el seu resultat actual, seguits de les dates dels documents on apareixen. Els situem a la comarca i en donem l'origen etimològic, d'una manera molt reduïda, donades les circumstàncies de la comunicació.

Abileto, Auleto, Avileto, Avoletto, Avuleto > Aulet

(851 agosto 30, 856 febrero 16, 867 junio 29, 874 mayo 22, 874 mayo, 925 mayo, 942 diciembre, 974 marzo, 957 marzo, 957 mayo, 962/9.2 junio, 962 julio, 970 febrero, [hacia 979] septiembre, 1026 enero, [hacia 1054] agosto, 1054-1063 enero, [fines s. XI—principios s. XII], 1123 noviembre 8, [s. XII]).

Actualment és un poble deshabitat, envoltat per les aigües de l'embassament d'Escales. Donada la seua proximitat a Alaó, veiem la quantitat de documents que fan referència a aquest lloc, on hi tenien possessions els monjos del monestir.

Etimològicament procedeix d'EBULETUM > Aulet 'lloc d'évols',⁵ sembla que la dissimilació vocàlica de la e- en a- es prou freqüent en ribagorçà. Notem també el sufix **-et** que l'inclou dins dels noms col·lectius.⁶

Aciscles, Aciscli, Acisculis, Agiscle, Agisculi, Aiscle, Ascishles > Iscles

(976 enero, 972 mayo, 979 marzo, 981 diciembre, 1024 marzo, 1088-1092, [s. XI], [fines XI— principios s. XII], 1121, [hacia 1123], 1205 octubre 29, 1245 diciembre 21).

Poble deshabitat que limita amb Soperuny i Cornudella de Valiera. Pronunciat el grup **-cl-** palatal, com és habitual en ribagorçà de la zona.

Probablement vingui d'un nom propi d'un sant del s. IV:⁷ ACISCULUS > Iscles, diminutiu d'ASCIA 'martillet'. Coromines dona una altra solució per a aquest topònim, i en remet al llatí INSULA 'illa'.⁸

Alascorre > Lasquarri

[hacia 1123]

Poble de la Baixa Ribagorça, només apareix en un document d'aquest *Cartoral*, ja és documentada des de l'any 1044.⁹

Segons Menéndez Pidal ve del basc LATS 'rierol, xaragall' i GORRI 'roig'.¹⁰ Coromines suposa un *Alas-*, admetent la dissimilació **-r-r- > -l-r-**, vindria d'una base com ARANTZ(E) 'arç', ARATZ 'brillant, pur' o AREITZ 'roure'.

Sembla que la proposta de Menéndez Pidal és prou encertada, encara que no es pot perdre de vista la solució de Coromines quan parla de l'ètimon ARATZ, el resultat final 'un roig brillant, pur'.

Ardanue > Ardanué

[hacia 1123]

Poblet de l'Alta Ribagorça, no lluny d'Ardanui. Anomenat popularment també Ardoné. Apareix per denominar l'origen d'un personatge.

Prové del basc ARDAN 'vinya', a la que s'hi afegeix el sufix basc **-oi**, que en aragonès ha donat la solució **-ué**, i en català **-ui**;¹¹ vol dir 'lloc de cultiu de vinyes'.

Ardanui, Arnannui > Ardanui

(1088 abril, [s. XII])

Poblet de la Vall de Castanesa, proper a Ardanué.

En aquest cas es tracta del resultat català del sufix pre-romà **-oi**, per tant el significat és el mateix que Ardanué 'lloc de cultiu de vinyes'. En aquesta recerca etimològica semblen coincidir tots els investigadors: Menéndez Pidal, Coromines, García Blanco, excepte Rolhfs que hi va cercar un origen indoeuropeu o il·liri, perquè suposava que a un lloc tan alt no hi podia haver conreu de vinyes.¹²

Aringo, Ariniense valle, Arinio > Areny

(823 mayo 31, 867 mayo, 876 marzo 31, 877 marzo 21, 877 abril 5, 913 febrero,

954 julio 3, 977 junio, ¿955-960?, 974 agosto 24, 979 marzo, 992 enero, [hacia 1054] agosto, 1112 mayo)

Poble de l'Alta Ribagorça, que té com agregats els pobles de Sobrecastell, Soperuny, Cornudella de Valiera, Berganui, Betesa. Antigament era centre comercial d'aquests pobles i dels de la Terreta.

No hi ha cap dubte en l'origen etimològic d'ARENY 'arenal, sorral', que ve del llatí vulgar *ARENEUM 'arena',¹³ encara avui en dia s'extrau arena del riu per utilitzar-la en la construcció.

Aular castello > Aulàs

([fines s. XI— principios s. XII])

En aquest cas la versió de Corral no coincideix amb la de Serrano y Sanz que recull Aulàs, per aquest motiu deduïm que es tracta d'aquest poblet deshabitat, no lluny d'Orrit i d'Areny.

Etimològicament es troba relacionat amb Aulet, forma part del fitonímics derivats d'EBULUS 'évol', al qual s'hi afegeix el sufix ARES > -ars amb sentit de col·lectivitat. El canvi de la vocal inicial no és estrany, i en algun altre document apareix *Eulàs*.¹⁴

Becese, Belasia, Bellasia, Betesa, Vellasia, Vellasiè > Betesa

(918 junio, 964 junio, 966 enero 10, 967 enero, 974 agosto, 979 enero, 987 mayo, 1016 enero, [1081-1086], [s. XII])

Poble de l'Alta Ribagorça, amb pocs habitants a l'hivern.

Prové del nom llatí de persona ABELLASIUS, segons Coromines i Terrado,¹⁵ el canvi fonètic de la consonant ll a la t és prou conegut a la Ribagorça i a l'aragonès del Sobrarbe.

Bonanra > Bonansa

([1024-1030])

Pertany a l'Alta Ribagorça i apareix en els documents com lloc originari d'un personatge.

Coromines suposa que ve del nom comú ANSA, d'origen llatí, que en toponímia ha tingut el significat de 'collada' i en aquest cas, donada la situació de *Bonansa*, considera que pot ser una 'bona collada' per traslladar el bestiar.¹⁶

Potser també podríem pensar en un origen d'un terme climàtic 'bonança', no és estrany sentir 'avui fa bonança'.

Calvera > Calbera/Calvera

([fines s. XI— principios s. XII])

Poble de l'Alta Ribagorça, a l'altra ribera de Betesa.

Del llatí CALVARIUM ‘muntanya pelada’, encara que Coromines apunta la possibilitat que vingués del pallarès **cauba** ‘cau, balma’.¹⁷

Castaneda, Castanesa > Castanesa

(1024 enero, 1024 enero, 1039 marzo, [fines XI— principios XII], [1100— 1104], [1174], [s. XII])

Poble que dóna nom a la vall de Castanesa.

Probablement del greco-llatí CASTANUS ‘castanyer’ amb la terminació **-esa**, habitual a Catalunya en noms considerats pre-romans. També podria venir d’un *CASSANUS ‘roure’ que segons Coromines representa l’evolució gàl·lica normal del grup **-st-**, que seria el mateix resultat del manlleu en cèltic.¹⁸

Castello Nicro, Castello Nigro, Castellum Nero, Nigrum > Casterner de Noals

(979 agosto, 987 julio, 1024 enero, 1024 enero, [1031-1049] abril, [fines XI— principios XII], [fines XI— principios XII])

Poble proper a la vall de Castanesa, per això porta l’apel·latiu de Noals, per diferenciar-lo del seu homònim, deshabitat des de fa molts anys, proper a Aulet, just a l’altre costat de l’embassament d’Escalaes, anomenat *Casterner de les Olles*. La pronunciació popular del primer terme en ambdós casos és [kastarné].

El seu origen és clar, del llatí CASTELLUM NIGRUM ‘castell negre’. El canvi de la **-ll-** en **-r-** és conegut en toponímia ribagorçana, segons apunta Coromines.¹⁹

Cornutella, Curnetella > Cornudella de Valiera/ Valira/ Baliera

(968 octubre, [974] abril, 977 octubre 18, [987-995] noviembre, [988-996] marzo, ¿s. X? noviembre)

Poble conegut popularment com *La Ribera* i oficialment com *Cornudella de Baliera*, encara que nosaltres, seguint la grafia catalana, escrivim *Valiera*, nom amb què es designa a la contrada —Coromines escriu *Valira*—.

Topònim que deriva d’un arbust, del llatí CORNETUM ‘corner, cornera’, —també dit a Sopeira ‘curnyera’—, de les seues branques se’n fan escombres. A aquesta base s’hi afegeix el sufix diminutiu **-ella**.²⁰

Lastari, Lastariense valle, Lasturi, Lastarre, Lastarri > Llastarri

(851 septiembre, 909 abril, ¿956? febrero, 959 octubre, 962 julio, 974 junio, 989 abril, 989 mayo, 992 mayo, 988-996 febrero, 1107 enero)

Poblet proper a Sopeira, deshabitat des de fa molts anys.

Ens trobem amb un topònim d’origen basc, de la base LASTO ‘llastó’, —herba que creix per la contrada semblant al fenàs—, a la que s’hi afegeix el sufix també basc **-arri**, que indica col·lectivitat.²¹

Lespetana valle, Lespetano territorio > Llesp

(819 agosto 24, 892 febrero)

Poble de la Vall de Boí.

Coromines reconeix aquest topònim com a basc, vindria de LEZE-BE O LEZ-PE 'sota la cova'.²² Efectivament existeix una cova força gran en els serrats d'aquest poble.

Molins, Mulinus > Els Molins

(984 marzo, 987 mayo, [s. XII])

Poblet de poques cases, proper a Betesa.

Queda clar el seu origen del llatí MOLINUS 'molí'. Recordem que era habitual en aquella zona on abunda l'aigua, el que hi hagués molins: El Molí d'Agustí, El Molí de Sopeira,...

Montagane, Montagana, Montagnana > Montanyana

([987-995] noviembre, [988-996] enero, 1021)

Poblet de la Ribagorça on només hi viu una família a l'hivern, és molt a prop de Pont de Montanyana.

Coromines diu que ve de MONTANIANA 'mas de Montanus'.²³

Oritense, Orrite, Orritense, Orriti, Uritense, Urrite, Urritense > Orrit

(Apareix aquest topònim en 73 documents, el més antic datat l'any 806-814, l'últim [1055-1063])

Poblet de l'Alta Ribagorça, proper a Areny.

Amb un ètimon basc, que segons Coromines és URRUTI 'llunyà', significat que li queda prou escaient. Més endavant, postula la forma *URRITI del terme URRITZ/URRUTZ 'avellaner', sembla que l'alternança u/i és possible, per tant, no seria agosarat pensar també en aquesta última solució.²⁴

Palgerolo, Pallerolo > Pallerol

(987 mayo)

Poblet agregat a Sopeira, proper a Betesa i Sant Oreç.

El seu ètimon prové del llatí PALEARIUM 'paller', al que s'hi afegeix el sufix diminutiu *-olum* > *-ol*.

Sancorenc, Sent orenc, Sent Osez > Sant Oreç, Santorens

[fines XI— principios XII], [fines XI— principios XII], 1088 abril)

Poblet proper a Betesa, agregat actualment al municipi de Sopeira. El nom oficial és Santorens.

Es tracta d'un hagiotopònim, el qual sembla que ve d'un nom de persona llatí AURENTIUS 'Orenç', el diftong **au** hauria quedat reduït a **o**.²⁵

Sopetra, Subpetra, Suppetra, Supetra > Sopeira

(852 marzo, 869 marzo, 871 abril, 874 noviembre, 876 junio, 899 junio, 971 octubre, 971 noviembre, 979 marzo, [1016, 1024], 1080 abril, 1088 abril, [1081— 1094], [fines XI— principios XII], [hacia 1123], 1142 septiembre, 1153 noviembre 27)

Poble de l'Alta Ribagorça on es troba el monestir d'Alaó.

Nom que ve del llatí PETRA 'pedra', precedit del prefix **sub-** 'sota la pedra', nom que li escau perquè es troba envoltat de muntanyes. El tractament fonètic del grup **-tr-** en **-ir-** és propi del català pirinenc.²⁶

Spluca freta, Spulcafreta > Esplugafreda

(917 mayo, [hacia 988] enero, [fines XI— principios XII])

Poblet deshabitat, no lluny d'Areny.

Etimològicament ve del llatí vulgar *SPELUGA, procedent de l'arrel SPELUNGA 'cova', i de l'adjectiu FRIGIDA 'freda'. Aquest segon element també es pot relacionar amb topònims de procedència germànica com és un altre dels que apareixen en aquests documents, *Sengefreda*. Notem la importància de les coves en tota aquesta comarca, i recordem el nom del poble homònim: *Espluga de Serra*.

Teruco, Torichonem Torocone, Torochone, Torogone > Torogó

(838 julio, 846 julio, 863 septiembre, 868 mayo, [876 abril— 877], 886 noviembre 25, 888 junio 2, 900 enero, 900 enero, 901 mayo, 912 mayo, [hacia 902], 912 mayo, 984 febrero, [hacia 984] marzo, [987— 996] octubre)

Aquest poble, on d'una manera fixa no hi ha més que un habitant, és a la vora d'Espluga de Serra i la Torre de Tamúrcia.

El seu origen etimològic no és clar: Coromines el relaciona amb Tragó 'canal subterrani', que vindria de la base *TRACARE 'lo que hacía el traco al tragarse las aguas'.²⁷ No sembla que Torogó tingui massa abundància d'aigües, ja que és a una zona de secà.

Moreu-Rey identifica Torogó com 'torre Hugó',²⁸ sembla que per les formes documentals no resollem el problema.

Potser es podria suposar relacionat amb *TAUR 'muntanya'²⁹ per la situació geogràfica, de moment, però, no hi ha una solució convincent per a aquest topònim.

Zeress > Cirès, Sirès

([fines s. XI— principios s. XII])

Poble deshabitat actualment, proper al Pont de Suert.

Sembla clar que aquest topònim vindria del llatí CERASEA 'cirera', resultat de la contracció del plural 'cirerers' en 'cirers', la qual s'hauria produït per haploglògia.³⁰

D'altres noms de poblacions que apareixen en *El Cartoral d'Alaó*, que ja no tractarem en aquest moment: *Benavarri, Casserres, Berganui, Bordons* (part de Cornudella de Valiera), *Castissent, Castelló de Tor, Còll, Denui, Espills, Les Llagunes o Llaunes, Merli, Montanui, Soperuny, La Torre de Tamúrcia, Torm*.

2. NOMS DE FINQUES

Encara que breument, no podem deixar de transcriure alguns dels topònims que s'utilitzen després de més de mil anys d'història. Així trobem al terme de Sopeira:

Frexaneto > Freixanet 'lloc de freixos'. Terrenys situats als dos marges de la N-230, entre el terme d'Areny i Sopeira.

Genestario > Ginester 'lloc de ginestes'. Bancalades on abans hi havia molta vinya, actualment s'hi conrea cereals.

Iuncario > Junquer 'lloc de joncs'. Horts vora del riu.

Miralgas, Miralia, Miralias > Mirallas/Miralles. Procedeix del plural llatí MIRACULA 'lloc de guaita'.³¹ Topònim molt documentat perquè donà nom a l'antic monestir de Miralles, del qual encara en queden restes. Es troba proper a Llastarri i el terme de Sopeira. Si el posem en la denominació de finques o terres és perquè en l'actualitat els horts i terres properes a aquest antic lloc s'anomenen Miralles, així com el barranc homònim que rega aquests trossos i l'Horta de Sopeira.

Sancti Genesi > Sant Ginés. Es conserva el nom de Sant Ginés —pronunciat apitxat, com és habitual en el català de Sopeira— per denominar un barranc i uns horts petits. Segons els documents hi havia una església, de la qual ja ningú en té record, no obstant això, el topònim és molt viu.

Bingero, Bingerum, Vingnero > Vinyer 'lloc de vinyes'. Fins fa pocs anys a tot el terme de Sopeira encara s'hi conreaven moltes vinyes. Els topònims actuals encara ens ho constaten: Vinyer, situat a l'altre costat d'Alaó, al sols de la muntanya de Llastarri, Vinya l'Abat, la Vinya (de Catalunya).

Destaquem la importància que tenien aquests topònims dins els textos, donat que limitaven les possessions del monestir, per tant, n'hi ha molts que pertanyen als pobles de les rodalies, n'assenyalem alguns:

A Areny: **Saxum, Sexum > Lo Seix**, d'origen segurament indoeuropeu, **Silva Nigra > La Seuva** 'bosc negre', lloc que es troba proper al terme de Sobrecastell.

A Aulet: **Faixas > Las Feixas** 'tros de terra allargat', bancals que avui en dia són erms, com tota la terra d'Aulet,

Rochamora > Rocamora 'roca negra', ermita i terres. També existeix **Petra Nigra** 'pedra negra' que és una partida de Sant Orenç.

A Iscles: **Dallados > Dallats** 'de dalla', d'origen pre-romà, probablement sorotàptic, segons Coromines.

Toralga > Las Torallas, actualment és zona de matolls.

Topònims orogràfics, propis de la comarca, s'arregleguen en aquests documents: *l'Alzina del Consell, Coma Balluera, Coll de Fades, Coll d'Espina*, els dos que existeixen a la comarca, el de Betesa cap a Cornudella, i el que es troba anant cap a les Paül's, *Coll de Fades*, després de passar les Paül's cap a Castelló de Sos, *El Taió*, entre Sopeira i Aulet, *Miravet*, muntanya que hi ha entre Bonansa i El Pont de Suert, destaquem que és pràcticament l'únic topònim de procedència aràbiga que apareix en els documents estudiats.

Noms de rius, barrancs, esglésies, i per suposat, *Alaó*, lloc que dóna nom al monestir. És aquesta una etimologia complexa, que podria tenir un origen ibero-basc. Terrado suposa una base *ALAGONE, del basc ALAGO 'lloc de pasturatge'.³²

Per concloure, direm que l'estudi dels topònims relacionats amb Alaó ens remet a les arrels llatines, basques, ibero-basques, alguna indoeuropea, i ens fa palesa la conservació d'aquests noms de lloc en la vida quotidiana dels nostres pobles.

BIBLIOGRAFIA

- ABADAL I VINYALS, R., *La Catalunya Carolíngia*, v. III, 1a i 2a part, *Els comtats de Pallars i Ribagorça*, Barcelona, 1955.
- AEBISCHER, P., «Les catalan «turó» et les dérivées romans du mot prélatin *Taurus», Biblioteca de Dialectologia Catalana, juliol-setembre, Barcelona, 1930.
- ALBAIGÉS OLIVART, J.M., *Diccionari de noms de persones*, Barcelona, 1984.
- ALCOVER, A., MOLL, R., DCVB= *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Palma de Mallorca, 1985.
- ALVAR, M., «Toponimia del alto Valle del río Tena», *Pirineos*, 13-14, 1949.
- CARO BAROJA, J., «Sobre la toponimia del Pirineo Aragonés», AFA, XXVIII, XIX, Zaragoza, 1958.
- COROMINAS, J., PASCULA, J.A., DCECH = *Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico*, Madrid, 1980-1983
- COROMINES, J., DCELC = *Diccionario Crítico Etimológico de la Lengua Castellana*, Madrid, 1954-1957.
- COROMINES, J., DECat = *Diccionari Etimològic i Complementari de la llengua Catalana*, Barcelona, 1980-1981
- COROMINES, J., ETC = *Estudis de Toponímia Catalana*, Barcelona, 1965-1970, 1980.
- COROMINES, J., *Toponímia de la Vall de Boí*, Barcelona, 1980.
- COROMINES, J., *L'Onomasticon*, Barcelona, 1993.
- CORRAL LAFUENTE, J.L., *El Cartoral = El Cartulario de Alaón (Huesca)*, Zaragoza, 1984.
- ECHENIQUE ELIZONDO, L., *Historia lingüística vasco-románica*, Madrid, 1987.
- GALTIER MARTÍ, F., *Ribagorza, condado independiente*, Zaragoza, 1981.
- IGLESIAS COSTA, M., *Arquitectura románica S. X-XI, XII, XIII. Arte Religioso del Alto Aragón*, 3 Vol, Zaragoza, 1985.
- LÓPEZ SANTOS, «Hagiotoponimia», *ELH*, Tomo I, Madrid, 1959.
- MARSÀ, F., «Toponimia de la Reconquista», *ELH*, Tomo I, Madrid, 1959.